

MEGJEGYZÉSEK IMBROS PREGÖRÖG ISTENSÉGEINEK EREDETÉHEZ*

SIMON ZSOLT

Imbros szigetének pregörög istenségei közé hagyományosan három istenséget, ill. istencsoportot sorolunk: Orthanést, Hermés Imbramos és az ún. Nagy Isteneket vagy Kabeirosokat. Jelen dolgozat arra tesz kísérletet, hogy összefoglalja, mi mondható el ezen istenek eredetéről a rendelkezésünkre álló forrásaink alapján. Az ithyphallikus Orthanést Imbrosról mindössze egy feliratból ismerjük (*Inscriptiones Graecae* XII.8, 52) és mindmáig tisztázatlan, hogy ezt az Attikában szintén jól ismert istenséget a bevándorló görögök hozták magukkal vagy fordítva, Imbrosról került Attikába.¹ Ezért a továbbiakban csak Hermés Imbramos-szal és az ún. Nagy Istenekkel, közülük is elsősorban Kasmilos-szal fogok foglalkozni.

1. HERMÉS IMBRAMOS

Az Imbramos nevű istenséget elsősorban Bizánci Stephanos megjegyzéséből ismerjük: „Ἰμβρος, νῆσός ἐστι Θράκης, ἱερὰ Καβείρων καὶ Ἑρμοῦ, ὃν Ἰμβραμον λέγουσιν οἱ Κάρες” (vö. Eustathius, *Commentarii in Dionysium Periegetam*, 524; neve azonban Imbrasos alakban is megjelenik: *Scholia vetera in Theogoniam* v. 338 és Eustathius, *Commentarii ad Homeri Iliadem*, 14. 281). Ezen bejegyzés alapján beszél a kutatás egy „Hermés Imbramos” nevű helyi istenről.² A szöveghely azonban távolról sem ilyen egyértelmű: egyrészt jelentheti azt, hogy a károk Hermést

* Hálás köszönetem fejezem ki *Bärbel Ruhn*nak egy korábbi változathoz fűzött megjegyzéseiért és a szigeten tett tanulmányutunk alkalmával nyújtott elsőrangú szakmai vezetéséért. Az itt megfogalmazottakért azonban kizárólag én vagyok a felelős. Jelen írás az isztambuli Koç Egyetemen jött létre, a TÜBİTAK-ösztöndíjas időszakom alatt, melyért mindkét intézménynek roppant hálás vagyok.

¹ Ld. legutóbb Parker 1994, 345-346 és Ruhl 2013, 321-322. Az istenség neve mindenesetre szabályos görög képzés – az épp az imbrosi feliraton, de máshol is adatolt Orthannés mellékalak nem segít a kérdés eldöntésében, mert ezen képzés esetén alkalmilag adatoltak efféle mellékalakok (Bechtel 1917, 39-41, vö. még Herter 1926, 22-23).

² Pl. Fredrich 1908, 99-100, 110; 1914, col. 1106; Hemberg 1950, 39; Fauth 1979, col. 37; Graf 1999, col. 126; Özbec 2004, 2006-2007, 2008; vö. még Laumonier 1958, 711; Ficuciello 2010, 48.

Imbramosnak nevezték; másrészt azt, hogy a károk az imbrozi Hermést nevezték Imbramosnak. E második magyarázat azonban nem kifogástalan:

Először is, miért rendelkeznének a károk egy, a területüktől igencsak távol fekvő sziget istenségét illetően saját elnevezéssel? Fel lehetne tételezni, hogy Imbroson károk is tevékenykedtek, s ezért lenne rá saját nevük, de erre semmilyen bizonyíték nincs.³ Bár tudunk a károk észak-égeikumi tevékenységéről (Thessaloniki környékén találtak kár feliratokat⁴), az igencsak kérdéses, hogy ez elegendő lenne-e egy efféle feltevéshez.

Másodszor, Hermés helyi megfelelőjét Kasmilosnak hívják (Boiótiai Dionysodóros, FGrH 68 Frag. 1), akit Imbrosról ismerünk is (ld. lentebb). Ez már önmagában mutatja, hogy a kutatásban használt „Hermés Imbramos” megnevezés nem szerencsés. Ez azt jelentené, hogy Imbramos csak a kár „látogatók” által használt név lenne, amelyhez ld. az előző bekezdést.

Harmadszor, Hermést sosem említik Imbramosként az imbrozi epigráfiai anyagban és Imbramos maga elő sem fordul.⁵ Habár itt csak *argumentum e silentior* van szó, ez a körülmény Hermés számtalan imbrozi felirata és érme fényében legalábbis zavaró.

Ezért véleményem szerint ezt a bejegyzést úgy kell értelmeznünk, hogy a károk Hermést, mint olyat, nevezik Imbramosnak. Az, hogy Bizánci Stephanos az „Imbroz” bejegyzés alatt említi, csak annyit jelent, hogy a nevek között ténylegesen létező etimológiai kapcsolatot (ld. lentebb) véletlenül kitalálta (D. Schürr szerint úgy tűnik, a nevet „imbrozi”-nak értette⁶). Más szavakkal, egy kár istenségről van szó és nem egy görögéről.⁷

Imbramos kár istenként való azonosítása egy felettébb érdekes eshetőséghez vezet el. Az istenség mindkét névváltozata nyelvileg teljesen kár, s a luvi *immarai-* 'mező' szóval függ össze.⁸ A szakirodalom a név képzésmódját nem tárgyalta, noha egyáltalán nem érdektelen. Két lehetőség van: ha a név valójában Imbrasosnak hangzott, akkor egy ún. birtokos melléknévről van szó (*immarasša/i-*).⁹ Ez egy a

³ Az erre egyedül felhozott érv, hogy sziget neve kár lenne (Fredrich 1909, 2; 1914, col. 1105 [Hemberg 1950, 40 is így; az ötlet Thessalonikéi Eustathiostól ered, ad Dionys. Per. 524]), nem tartható: bár valóban a luvi *immarai-* 'mező, föld' szóból származik a sziget neve, történeti, dialektológiai és nyelvföldrajzi okok miatt nem lehet kár, részletesen ld. Simon s. a.

⁴ Adiego et al. 2012.

⁵ Ruhl 2013, 310.

⁶ Schürr 1991-1993, 164.

⁷ A kár vallást áttekintő munkák (Popko 1995, 177-80; Rutherford 2006) Imbras/most figyelmen kívül hagyják, Laumonier 1958 véleményéhez ld. fentebb.

⁸ Adiego 2007, 335.

⁹ Schürr 1991-1993, 165 szerint Bizánci Stephanos megelőző „Samosi Imbrasos” bejegyzése ihlette Eustathios ezen alakját, vagyis íráshibáról lenne szó. Ellene szól azonban az istennév előfordulása a *Scholia vetera in Theogoniamban*.

hettita korszakból igen jól ismert jelző és vallástörténeti szempontból különösen érdekes: Kária területén a hettita korban egy Arzawa nevű állam létezett s valószínűleg itt beszélték a kár előfutárát is. Arzawában felettébb népszerű volt egy Kuruntiya nevű védőistenség, melynek épp ez a melléknév volt a jelzője.¹⁰ Ha ez az elemzés helytálló, akkor ez egy arzawai istenség Káriában való továbbélést mutatná (Kuruntiya egy másik alakja Apollón Didymaiosban él tovább¹¹).

Ha azonban a név eredetileg Imbramosnak hangzott, akkor a nyelvi elemzés nem olyan világos. A *-mosra* és *-misre* végződő anatóliai és kár nevek, melyekhez Imbramos is szépen illeszkedik, igen gyakoriak. Ezeket a neveket általában a luvi *-mma/i-* particípiummal próbálják magyarázni, de az előtagban ritkán áll ige.¹² **Imra-*hangalakú ige sem ismeretes. Pusztán elméletben a *-mos-*nevek tükrözhetnék azokat az igen gyakori összetett neveket, ahol a *muwa-* 'erő' szó a második tag (O. Carruba így is értelmezte ezt az esetet: **Immara-muwa-* 'forza, seme della steppa o sim.'¹³). Ezzel azonban hangtani problémák akadnak, mivel ezek a nevek *-moas*, *-myas*, *-myés*, *-mys*, és *-mós* formában jelennek meg az első évezredben, sosem *-mosként*.¹⁴

Összefoglalóan elmondható, hogy noha a képzés pontos mikéntje tisztázatlan, az istenség kár mivolta és nevének az *im(ma)ra/i-* 'mező' szóval való összefüggése minden kétségen felül áll.

2. KASMILOS ÉS A KABEIROK

A Kabeirosok nevének eredete mindmáig ismeretlen,¹⁵ az viszont bizonyos, hogy eredetük pregörög (ld. már Hérodotos, *A görög-perzsa háború* 2.51, aki szerint pelasg eredetűek, vö. még Methymnai Myrsilos, FGrH 477 Frag. 8) és aligha választhatóak el az Észak-Égeikum vidékétől (Lémnos, Imbros, a Troas; Samothrakén és Boiótiában csak másodlagosan és később jelennek meg,¹⁶ vö. már Strabón 10.3.21). Ez az elterjedés és Hérodotos megjegyzése együttesen azt valószínűsítik, hogy eredetileg tyrrhén istenségekről van szó.¹⁷ A tyrrhének az Égeikum északi részének pregörög lakosai voltak, akiknek a nyelvemlékei Lémnoson maradtak fenn (melyekből kiderül, hogy egy, az etruszkhoz közel álló nyelvet beszéltek).

¹⁰ Vö. Hawkins 2004.

¹¹ Herda 2009, 96-97.

¹² Adiego 2007, 343.

¹³ Carruba 1980, 281.

¹⁴ Houwink ten Cate 1961, 161-169, kül. 167; Starke 1997, 458.

¹⁵ Vö. Hemberg 1950, 318-325; Fauth 1979, col. 35-36; Graf 1999, col. 124; Beekes 2004, 468-476, mind további irodalommal.

¹⁶ Bowden 2010, 62-63.

¹⁷ Ld. már Oberhammer 1898, 293; Kretschmer 1927, 83-84.

Azt is tudjuk, hogy Imbros tyrrhén sziget volt (Plutarchos, *De mulierum virtutibus* 8, *Quaestiones Graecae* 21; Philochoros FGrH 328 Frag. 100; Porphyrios, *Vita Pythagorae* 10; Polyainos, *Stratégémata* 7.49)¹⁸ és a „pelasg” megjelölés – amennyiben konkrét tartalommal bír – „tyrrhén”-t jelent (pl. Lesbosi Hellanikos FGrH 4 Frag. 4; Philochoros FGrH 328 Frag. 99; Plutarchos i. h.),¹⁹ maga Imbros esetén is, amelyet Hérodotos (5.26) és Strabón (*Geógraphika* 5.2.4) pelasg szigetnek tart. Jól illeszkedik ehhez Kasmilos esete is:

A kifejezetten a Kabeirosok / Nagy Istenek közé sorolt istenségek neve vagy görög vagy etimológiailag ismeretlen.²⁰ Egyikőjük, Kasmilos, azonban Imbrosról is ismert: Egy, paleográfiai alapon a Kr. u. II/III. századból származó fogadalmi sztélé felirata szerint egy bizonyos Kasmeilos nevű istenség kapcsolatban áll a Nagy Istenekkel (*Inscriptiones Graecae* XII.8, 74 = *Supplementum Epigraphicum Graecum* XV 550 = Ruhl 2013, F71). Ez az istenség Samothrakéről is ismert, mégpedig mint a Kabeirosok egyike (Kasmilos, Patarai Mnaseas, *Scholia in Apollonium Rhodium* 1.917) és valószínűleg azonos a lémnosi Kadmilos nevű istenséggel. Kadmilos/Kasmilos tyrrhén mivoltát nem csak földrajzi elterjedése bizonyítja, hanem a következő szempontok is: egyfelől Hérodotos fentebb idézett megjegyzése, miszerint a Kabeirosok kultuszát a samothrakéiak a pelasgoktól vették át (2.51). Másfelől az etruszkok, a tyrrhének közeli nyelvrokonai Mercuriust Camillusnak nevezték (Macrobius, *Saturnalia* 3.8.6).²¹

A korábbi kutatás thrák, ill. anatóliai eredeztetése ezen adatok fényében tehát megalapozatlan.²² Az anatóliai tézist legújabban Beekes élesztette fel, aki Kad/

¹⁸ Imbros pregörög népességének kritikai elemzéséhez ld. Simon s. a.

¹⁹ Ld. még Hérodotos azon szöveghelyét (1.57), ahol a plakiébéli és a skylakéi pelasgok „Kréstón” nyelvén beszélnének: mivel ez alatt a város alatt valószínűleg Krotón / Cortona értendő, az etruszkról, ill. a vele közeli rokon lémnosiról, vagyis a tyrrhénről van szó (a szöveghely legutóbbi értelmezéseihez ld. Beekes 2002, col. 227-228 és Bravo 2009, 40-48). Egy további lehetséges esethez ld. Beekes 2002, col. 236.

²⁰ Ld. a Samothrakén felsorolt Nagy Isteneket: Axieros, Axiokersa, Axiokersos, Kasmilos (a szöveghelyekhez ld. Hemberg 1950, 306-311), javaslatokhoz ld. Fauth 1979, col. 36-37, Ehrhardt 1985, 104-105.

²¹ Ld. még a κάδμιλοι 'tyrrhén kultuszszolga a Nagy Istenek kultuszában' szót (Halikarnassosi Dionysios, ant. 2. 22. 2-3), amely etruszk közvetítéssel a latinba is bekerült (*camillus*, vö. Macrobius i. h., Varro, l.l. 7, 34 és legújabban Beekes 2002, col. 223; irodalomhoz ld. Fauth 1979, col. 37). Kad/smilos tyrrhén eredete szolgáltatathatna magyarázatot a mássalhangzó ingadozására: az etruszkban (és amennyire tudjuk, a lémnosiban) a zöngétlen zárhangok mellett még egy zárhangsor létezett (melyet hehezetes görög mássalhangzókkal írunk át), melyek pontos hangértéke azonban heves viták tárgya: vagy hehezetes zárhangokkal vagy frikativákkal és/vagy palatalizált zárhangokkal számol a kutatás (vö. Rix 2004, 145; Wallace 2008, 30-31, mindkettő további irodalommal). A d/s-váltakozás mögött tehát egy tyrrhén <θ> ([θ] vagy [tj] vagy [th]) fonéma állhat.

²² A thrákhoz ld. Detschew 1957, 234-235.

smilost a hatti Hašammili istenséggel kötötte össze.²³ Hašammilu egy kovács-istenség volt, aki a sereget láthatatlanná tudta tenni az ellen előtt és ezen felül a gyerekeket is védte.²⁴ Ez a levezetés azonban nem magyarázza meg a funkcionális különbséget, a d/s-ingadozást és legfőképp a földrajzi-kronológiai távolságot. Beekes véleményével²⁵ szemben Kasmilos nevének vélelmezett (és ismeretlen jelentésű) *-il-*szuffixuma nem bizonyítja az anatóliai eredetet, mert azonos hangzású szuffixum ismeretes a thrákból és a tyrrhéből is. Analógiája, mely alapján ezt a szuffixumot kielemezte (Kadmos : Kasmilos = Hašammiu : Hašammilu), nem is létezik, mivel Hašammiu a Hašammilu fonológiai szabályos mellékalkaja.²⁶

3. ÖSSZEFOGLALÁS

Imbros pregörög istenségei eredetéről tehát az alábbiak mondhatóak el: míg Orthanés eredete tisztázásra vár, Hermés Imbramosról kiderült, hogy nem is létezik, hanem egy káriai istenségről van szó, aki talán a késő bronzkorból származhat. A Nagy Istenek / Kabeirosok közöttük Kad/smilos viszont tyrrhén, amely jól illeszkedik Imbros történeti hátteréhez, vagyis a sziget görögök előtti tyrrhén lakosságához.

Hivatkozások

- Adiego, I. J. (2007), *The Carian Language* (Handbuch der Orientalistik 86), Leiden–Boston
- Adiego, I. J. et al. (2012), „Two Carian Inscriptions from Karabournaki/Thessaloniki, Greece.” In: Konuk, K. (szerk.), *Stephanèphoros. De l'économie antique à l'Asie Mineure. Hommages à Raymond Descat*, Bordeaux, 195-202.
- Bechtel, F. (1917), *Namenstudien*, Halle a. d. S.
- Beekes, R. S. P. (2002), „The Prehistory of the Lydians, the Origin of the Etruscans, Troy and Aeneas”. In: *Bibliotheca Orientalis* 59, col. 205-241 & 441-442 (= (2003), *The Origin of the Etruscans*, Amsterdam)
- Beekes, R. S. P. (2004), „The Origin of the Kabeiroi.” In: *Mnemosyne* 57, 465-477.
- Bowden, H. (2010), *Mystery Cults in the Ancient World*, London
- Bravo, B. (2009), „Racconti di Erodoto sui Pelasgi, i Dori, la scoperta dei nomi degli dèi e altre antichità. Per l'interpretazione e la critica del testo.” In: *Palamedes* 4, 27-78.
- ²³ Beekes 2004, 465-486; ld. már Sayce 1924a, 2551, 1924b, 6474, 1925, 163 (itt óvatosan); követi Ehrhardt 1985, 106; óvatosan Goetze 1953, 270. A másik anatóliai elmélet (**Hatti-uman-ili* 'a hettita', Riemschneider 1956, 2114) hangtanilag többszörösen *ad hoc*, ld. még az általános ellenvetéseket a másik elméletnél.
- ²⁴ Haas 1994, 259, 363-364; Klinger 1996, 676187. Ehrhardt 1985, 106 nézetével ellentétben Hašammilu nem volt hettita király.
- ²⁵ Beekes 2004, 466, 467.
- ²⁶ Ld. már Girbal 2001, 292-294, részletesen ld. Simon 2012, 106-107.

- Carruba, O. (1980), „Contributi al licio, II.” In: *Studi micenei ed egeo-anatolici* 22, 275-295.
- Detschew, D. (1957), *Die thrakischen Sprachreste*, Wien
- Ehrhardt, H. (1985), *Samothrake. Heiligtümer in ihrer Landschaft und Geschichte als Zeugen antiken Geisteslebens*, Stuttgart
- Fauth, W. (1979), „Kabeiroi.” In: *Kleine Pauly* 3, col. 34-38.
- Ficuciello, L. (2010), „Lemno in età arcaica.” In: *Annuario della Scuola archaeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente* 88, 39-84.
- Fredrich, C. (1908), „Imbros.” In: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung* 33, 81-112.
- Fredrich, C. (1909), „De Lemno et Imbro.” In: *Inscriptiones Graecae* XII.8, 2-35.
- Fredrich, C. (1914), „Imbros.” In: *Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 17, col. 1105-1107.
- Girbal, Ch. (2001), „Hattisch *tahanti*, groß, angesehen.” In: *Altorientalische Forschungen* 28, 289-297.
- Goetze, A. (1953), „The Theophorus Elements of the Anatolian Proper Names from Cappadocia.” In: *Language* 29, 263-277.
- Graf, F. (1999), „Kabeiroi.” In: *Der Neue Pauly* 6, col. 123-127.
- Haas, V. (1994), *Geschichte der hethitischen Religion* (Handbuch der Orientalistik I/15), Leiden – New York – Köln
- Hawkins, J. D. (2004), „The Stag-God of the Countryside and Related Problems.” In: Penney, J. H. W. (szerk.), *Indo-European Perspectives. Studies in Honour of Anna Morpurgo-Davies*, Oxford, 355-369.
- Hemberg, B. (1950), *Die Kabiren*, Uppsala
- Herda, A. (2009), „Karkiša-Karien und die sogenannte Ionische Migration.” In: Rumscheid, F. (szerk.), *Die Karer und die Anderen. Internationales Kolloquium an der Freien Universität Berlin, 13. bis 15. Oktober 2005*. Bonn, 27-108.
- Herter, H. (1926), *De dis atticis Priapi similibus*, Bonn
- Houwink ten Cate, Ph. H. J. (1961), *The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera During the Hellenistic Period*, Leiden
- Klinger, J. (1996), *Untersuchungen zur Rekonstruktion der hattischen Kultschicht*, Wiesbaden
- Kretschmer, P. (1927), „Weiteres zur Urgeschichte der Inder.” In: *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 55, 75-103.
- Laumonier, A. (1958), *Les cultes indigènes en Carie*, Paris
- Oberhummer, E. (1898), „Imbros.” In: N. N. (szerk.), *Beiträge zur alten Geschichte und Geographie. Festschrift für Heinrich Kiepert*, Berlin, 276-304.
- Özbek, Ç. (2004), „İmbros Adası'ndaki Kabeiroi Kutsal Alanı ve Hermes Tapınımı.” In: Çizmeli-Öğün, Z. – Sipahi, T. – Keskin, L. (szerk.), *I. ve II. Ulusal Arkeolojik Araştırmalar Sempozyumu*, Ankara, 167-182.
- Özbek, Ç. (2006-2007), „Cults on Imbros (Gökçeada) in the Classical Antiquity.” In: *Anodos* 6-7, 325-329.
- Özbek, Ç. (2008), „Antik Çağda Gökçeada.” In: Akdemir, A. et al. (szerk.), *Gökçeada Değerleri Sempozyumu, 26-27 Ağustos 2008*, Gökçeada, 59-67.
- Parker, R. (1994), „Athenian Religion Abroad.” In: Osborne, R. – Hornblower, S. (szerk.), *Ritual, Finance, Politics. Athenian Democratic Accounts Presented to David Lewis*, Oxford, 339-346.
- Popko, M. (1995), *Religions of Asia Minor*, Warsaw
- Riemschneider, M. (1956), „Die Herkunft der Philister.” In: *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 4, 17-29.

- Rix, H. (2004), „Etruscan.” In: Woodard, R. D. (szerk.), *The Cambridge Encyclopaedia of the World's Ancient Languages*, Cambridge, 943-966.
- Ruhl, B. (2013), *Imbros unter athenischer Herrschaft. Archäologische Spuren von Interkulturalität auf einer nordägäischen Insel*. Doktori értekezés, Marburgi Egyetem, Marburg
- Rutherford, I. (2006), „Religion at the Greco-Anatolian Interface. The Case of Karia.” In: Hutter, M. – Hutter-Braunsar, S. (szerk.), *Pluralismus und Wandel in den Religionen im vorhellenistischen Anatolien. Akten des religionsgeschichtlichen Symposiums in Bonn (19.-20. Mai 2005)*, Münster, 137-144.
- Sayce, A. H. (1924a), „Proto-Hittite.” In: *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 2, 245-255.
- Sayce, A. H. (1924b), „The „Yuzghat” Inscription Revised.” In: *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 4, 645-654.
- Sayce, A. H. (1925), „Perseus and the Achaeans in the Hittite Tablets.” In: *The Journal of Hellenic Studies* 45, 161-163.
- Schürr, D. (1991-1993), „Imbr- in lykischer und karischer Schrift.” In: *Die Sprache* 35, 163-173.
- Simon Zs. (2012), *Untersuchungen zur hattischen Grammatik. Phonologie, Morphologie und Syntax*. Doktori értekezés, ELTE BTK, Budapest
- Simon Zs. (s. a.), „Zur vorgriechischen Geschichte von Imbros aus philologischer Sicht.” In: *Ancient West & East*.
- Starke, F. (1997), „Troia im Kontext des historisch-politischen und sprachlichen Umfeldes Kleinasiens im 2. Jahrtausend.” In: *Studia Troica* 7, 447-487.
- Wallace, R. E. (2008), *Zikh Rasnal. A Manual of the Etruscan Language and Inscriptions*, Ann Arbor – New York